आङ्गिरसो मूर्धन्वान्, वामदेव्यो वा। सूर्य-वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त॥ १०.०८८.०१

स्वर्विदि- स्वर्गज्ञे। दिविस्पृशि- चिदाकाशस्पृशि। अग्नौ- पावके सर्वभूतहितक्रतौ। पान्तम्- अनुभवितव्यम्। अजरम्- जरारहितम्। हविः- रसात्मकं हव्यम्। जुष्टम्- सेवितम्। आहुतम्। तस्य- रसस्य। भर्मणे- भरणाय। भुवनाय- भावनाय। धर्मणे- धर्माय। देवाः- देवताः। कम्- आनन्दम्। स्वधया- आत्मधारणया। पप्रथन्त- प्रथयन्ति ॥१॥

गीर्णं भुवनं तमसापगूळ्हमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ।
तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरणयन्नोषधीः सख्ये अस्य॥ १०.०८८.०२

गीर्णं- निगीर्णम्। तमसा- अन्धकारेण। अपगूळ्हम्- आच्छादितम्। स्वः- सर्वम्। भुवनम्- जगत्। अग्नौ- पावके। जाते- उत्पन्ने। आविः अभवत्- प्रकाशेन प्रकटितं बभूव। तस्य- अग्नेः प्रकटने। देवाः- देवताः। पृथिवी द्यौः- द्यावापृथिव्यौ। उत- अपि च। आपः। ओषधीः- ओषध्यः। अस्य- एतस्याग्नेः। सख्ये। अरणयन्- अरमन्त ॥२॥

देवेभिर्न्विषितो यज्ञियेभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम्।
यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्॥ १०.०८८.०३

यज्ञियेभिः- पूज्यैः। देवेभिः- देवैः। इषितः- प्रेरितः। नु- क्षिप्रम्। अजरम्- अजीर्णम्। बृहन्तम्- महान्तम्। अग्निम्। स्तोषाणि- स्तौमि। यः। भानुना- दीप्त्या। पृथिवीं द्यां रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। उत- अपि च। अन्तरिक्षम्- तदन्तरालम्। आततान- विस्तृतवान् ॥३॥

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना वृणानाः।
स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः॥ १०.०८८.०४

Dr. Rangani

यः। होता- देवाह्वाता। प्रथमः- मुख्यः। देवजुष्टः- देवसेवितः। आसीत्- अभूत्। यम्। वृणानाः- वरयन्तः। आज्येन। समाञ्जन्- समञ्जन्ति। सः। पतत्रि- पतनशीलं पक्ष्यादिकम्। इत्वरम्- गमनशीलं सरीसृपादिकम्। स्थाः जगत्- स्थावरजङ्गमम्। श्वात्रम्- क्षिप्रम्। जातवेदा अग्निः। आकृणोत्- अकरोत्॥४॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन।
तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः॥ १०.०८८.०५

जातवेदः- जातप्रज्ञ। अग्ने। यत्- यदा। भुवनस्य- जगतः। मूर्धन्- उत्कृष्टे प्रदेशे। रोचनेन- प्रकाशेन। सह। अतिष्ठः- स्थितवान्। तदा। तम्- तादृशम्। त्वा- भवन्तम्। मतिभिः- मननैः। गीर्भिः- वाग्भिः। उक्थैः- मन्त्रैः। अहेम- प्रपन्नाः स्मः। हि गतौ। सः- तादृशस्त्वम्। यज्ञियः- पूज्यः। रोदसिप्राः- द्यावापृथिवीपूरकः। अभवः- बभूविथ॥५॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन्॥ १०.०८८.०६

अग्निः- सर्वभूतहितक्रतुः। नक्तम्- रात्रौ मनुष्यप्रज्ञायामपि। भुवः- भूतजातस्य। मूर्धा- शिरः। भवति- अस्ति। ततः। प्रातः- प्रभाते दैवप्रज्ञायाम्। सूर्यः- आत्मसूर्यरूपेण। उद्यन् जायते- उदेति। यज्ञानाम्- देवानाम्। एताम्। मायामु- प्रज्ञामेव। प्रजानन्- प्रकर्षेण जानन्। अपः- मूलशक्तिधारासु। तूर्णिः- त्वरमाणः। चरति- सरति॥६॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा।
तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः॥ १०.०८८.०७

दृशेन्यः- दर्शनीयः। यः। महिना- माहात्म्येन। समिद्धः- उद्दीपितः। दिवियोनिः- व्योमजः। विभावा- दीप्तिमान्। अरोचत- दीप्यते। तस्मिन्- अमुष्मिन्। अग्नौ। सूक्तवाकेन- मन्त्रैः। तनूपाः- देहरक्षकाः। विश्वे देवाः। हविः- हव्यम्। आजुहवुः- समर्पयन्ति॥७॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयन्त देवाः।

Dr. Rangaji

स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेद तं पृथिवी तमापः॥ १०.०८८.०८

सूक्तवाकम्- मन्त्रम्। प्रथमम्- पूर्वमुत्पादयन्ति। आदित्- अनन्तरमेव। अग्निम्- पावकं सृजन्ति। आदित्- अनन्तरम्। हविः- हव्यम्। देवाः- देवताः। अजनयन्त- सृजन्ति। सः- सोऽयमग्निः। एषाम्- एतेषां देवानाम्। तनूपाः- देहरक्षकः। यज्ञः- सङ्गतिकारकः। अभवत्। तम्- अमुमग्निम्। द्यौः पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। आपः- अन्तरिक्षम्। वेद- जानन्ति॥८॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजूयमानो अतपन्महित्वा॥ १०.०८८.०९

यम्। अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम्। देवासः- देवताः। अजनयन्त- ससृजुः। यस्मिन्। विश्वा भुवनानि- सर्वे लोकाः। आजुहवुः- आभिमुख्येन हव्यसमर्पणं कुर्वन्ति। सः। अर्चिषा- दीप्त्या। द्याम्- नभः। उत- अपि च। इमाम्- एताम्। पृथिवीम्- भूमिम्। ऋजूयमानः- आर्जवसम्पन्नः। महित्वा- महिम्ना। अतपत्- उद्दीपितवान्॥९॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम्।

तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः॥ १०.०८८.१०

रोदसिप्राम्- द्यावापृथिवीपूरकम्। अग्निम्। शक्तिभिः। स्तोमेन- मन्त्रेण। दिवि- नभसि चित्ताकाशे। देवासः- देवताः। अजीजनन्- ससृजुः। हि- खलु। तमु- अमुमेव। कम्- आनन्दम्। भुवे- मङ्गळाय। त्रेधा- त्रिधा। अकृण्वन्- अकुर्वन्। सः- असावग्निः। विश्वरूपाः- नानारूपिणीः। ओषधीः। पचति॥१०॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्त्रापश्यन्भुवनानि विश्वा॥ १०.०८८.११

यत्- यदा। इत्- एव। एनम्- एतम्। आदितेयम्- अखण्डप्रकृतिजम्। सूर्यं- आत्मसूर्यम्। यज्ञियासः- पूज्याः। देवाः। दिवि- नभसि चित्ताकाशे। अदधुः- स्थापितवन्तः। यदा। चरिष्णू-

Dr. Ranganji

चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ। मिथुनौ- युगळभूतौ। अभूताम्- आस्ताम्। तदा। आदित्- अनन्तरमेव। विश्वा भुवनानि- सर्वे लोकाः। एतौ। प्र- प्रकर्षेण। अपश्यन्॥११॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्।
आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन्॥ १०.०८८.१२

यः। विभातीः- ज्वलतीः। उषसः- प्रभातीः। अपः- उदकानि। आ ततान- विस्तृतवान्। यन्- गच्छन्। अर्चिषा- प्रकाशेन। तमः- अन्धकारम्। ऊर्णोति- अपगमयति। विश्वानरम्- तं सर्वभूतहितम्। अग्निम्। विश्वस्मै भुवनाय- सर्वलोकहिताय। देवाः- द्योतनशक्तयः। अह्नाम्- दिवसानाम्। केतुम्- प्रज्ञापकम्। अकृण्वन्- अकुर्वन्॥१२॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यम्।
नक्षत्रं प्रत्नममिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम्॥ १०.०८८.१३

कवयः- सूक्ष्मदर्शिनः। यज्ञियासः- पूज्याः। देवाः। वैश्वानरम्- सर्वभूतहितम्। अजुर्यं- अजीर्णम्। अग्निम्- सूर्यमयं पावकम्। यक्षस्य- पूज्यसमूहस्य। यक्षतिः पूजार्थः। अध्यक्षम्। तविषम्- वृद्धम्। बृहन्तम्- महान्तम्। अजनयन्- ससृजुः। प्रत्नम्- पुराणम्। चरिष्णु- चरत्। नक्षत्रम्। अमिनत्- हिंसितवान्। तेजसा अभिभूतवानिति भावः॥१३॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः।
यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात्॥ १०.०८८.१४

यः। महिम्ना। उर्वी- द्यावापृथिव्यौ। परिबभूव- परिभवति। उत- अपि च। देवः- द्योतनशीलः। अवस्तात्- अधस्तात्। परस्तात्- उपरि च। ज्वलति तम्। वैश्वानरम्- सर्वभूतहितम्। विश्वाहा- सर्वेष्वहःसु। दीदिवांसम्- दीप्तम्। कविम्- क्रान्तदर्शिनम्। अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुं पावकम्। अच्छ- अभिलक्ष्य। मन्त्रैः- मन्त्रान्। वदामः- ब्रूमः॥१४॥

द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम्।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च॥ १०.०८८.१५

Dr. Rangani

पितॄणाम्- कर्मपरायणानाम्। उत- अपि च। देवानाम्- विद्यापरायणानाम्। मर्त्यानाम्- मनुष्याणाम्। इति। अहम्। द्वे सृती- द्वौ मार्गौ। अशृणवम्- श्रुतवान्। यदन्तरा पितरं मातरं च- द्यावापृथिव्योर्मध्ये यदस्ति। इदं विश्वम्- तत्सर्वम्। एजत्- गच्छत्। ताभ्याम्- आभ्यां मार्गाभ्याम्। समेति- समभ्येति ॥१५॥

द्वे सम्मीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम्।
स प्रत्यङ्विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन्तरणिर्भ्राजमानः॥ १०.०८८.१६

चरन्तम्- सरन्तम्। शीर्षतः- नभसश्चिदाकाशात्। जातम्- उत्पन्नम्। मनसा- चित्तेन। विमृष्टम्- संस्कृतम्। अग्निं सर्वभूतहितक्रतुम्। समीची- सङ्गते। द्वे- द्यावापृथिव्यौ। बिभृतः- धारयतः। सः- असावग्निः। अप्रयुच्छन्- अप्रमाद्यन्। तरणिः- क्षिप्रः। भ्राजमानः- दीप्यमानः। विश्वा भुवनानि- सर्वान् लोकान्। प्रत्यङ्- अभिमुखः। तस्थौ ॥१६॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत्॥ १०.०८८.१७

यज्ञन्योः- यज्ञस्य नेत्रोः। नौः- आवयोः। कतरः- कः। वि वेद- विशेषेण जानाति। इति। यत्र। अवरः। परश्च- परावरौ। वदेते- वदतः। तत्र। सधमादम्- यज्ञम्। सखायः- मित्रभूता ऋत्विजः। आ शेकुः- आभिमुख्येन कर्तुं शक्नुवन्ति। यज्ञम्। नक्षन्त- व्याप्नुवन्त्यनुभवन्ति वा। कः। इदम्- एतत्। वि- विशेषेण। वोचत्- ब्रवीति ॥१७॥

कत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः।
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्मने कम्॥ १०.०८८.१८

कति। अग्नयः- पावकाः। कति। सूर्यासः- भास्कराः। कति। उषसः- प्रभात्यः। कति। आपः- उदकानि। एषां प्रणाल्यः कति सन्तीति भावः। पितरः- हे गुरवः। वः- युष्मान्प्रति। उपस्पिजम्- स्पर्धायुक्तं वचनम्। न वदामि। कं विद्मने- आनन्दविज्ञानाय। कवयः- हे सूक्ष्मदर्शिनः। वः-

Dr. Rangaji

युष्मान्। पृच्छामि। यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेदेतीयं न स्पर्धा केवलजिज्ञासेति भावः ॥१८॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः।

तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन्॥ १०.०८८.१९

मातरिश्व- हे वायो। यावन्मात्रम्- यावत्। सुपर्ण्यः- शोभनपतनशीलाः रात्र्यः। उषसः। प्रतीकम्- प्रकाशम्। न वसते- नाच्छादयन्ति। तावत्। यज्ञमायन्- यज्ञं गच्छन्। ब्राह्मणः- उपासको मन्त्रवेत्ता। होतुरवरः- अग्निपराधीनभावज्ञतः सुविनयः। निषीदन्- उपासनार्थमुपविशन्। उप दधाति- अग्नेः परिचरणं धारयति ॥१९॥

Dr. Rangaraj